

Олександр Пилипенко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВИКЛАДАЧІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.7186718

© О. Пилипенко, 2022. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

Метою розвідки є висвітлення матеріального й фінансового становища, житлових та побутових умов вітчизняних учених дореформеної доби ХІХ ст.

Методи дослідження добирались відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедукції для інтерпретації архівних джерел. **Наукова новизна** роботи тісно пов'язана з метою, оскільки аналізуються друковані й архівні документи та джерела, які дозволяють встановити важливі історичні факти історії України ХІХ ст. **Висновки.** Після створення Харківського й Київського імператорських університетів серед інших заходів Міністерства народної освіти в справі їх ефективного функціонування важливе значення мало матеріальне забезпечення науково-педагогічних кадрів. Порівняно з іншими суспільними верствами Російської імперії професорсько-викладацькі працівники університетів належали до високооплачуваної категорії населення. Вони мали можливість утримувати свої родини, прислугу, оплачувати комунальні послуги, їздити у від'їждження за кордон, а іноді навіть займатися благодійністю.

Ключові слова: університет, науково-педагогічні працівники, матеріальне забезпечення, соціально-економічне становище, асигнації.

Університети фінансово забезпечувались коштом державного бюджету, збором платні за навчання зі своєкоштных студентів, приватних пожертвувань та власної господарської діяльності. За штатом Харківського університету, вміщеному в університетському Статуті 1804 р., професорам призначався річний оклад у розмірі 2000 руб. асигнаціями, ад'юнктам – 800 руб., лекторам іноземних мов – 600 руб., учителям малювання, танців та музики – по 500 руб.¹ До того ж деякі викладачі отримували грошові надбавки за виконання в університетах інших посадових обов'язків. Так, професору, який займав посаду ректора, додатково виплачувалось 600 руб. ас. на рік, кожному з деканів і секретарю Ради університету – по 300 руб., архіваріусу при Раді – 700 руб., директору педагогічного інституту при університеті – 500 руб., інспектору казеннокоштных студентів – 400 руб., секретарям приватних зібрань – по 100 руб. На першому етапі існування Харківського університету матеріальне становище науково-педагогічних працівників в цілому було задовільним. Це давало змогу на належному рівні утримувати власні родини, наймати прислугу й виконувати своїми безпосередніми професійні обов'язки, не шукаючи додаткових заробітків в інших місцях. Видатний вітчизняний історик Д.І. Багалій стверджував, що чимало учених (особливо тих, хто не був дворянського походження) їхали до провінційного Харкова в пошуках матеріального достатку. І вже через десять років від заснування університету близько половини членів Вченої ради змогли придбати власні кам'яні будинки².

¹ Штаты императорских университетов: Московского, Харьковского и Казанского [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). Штаты и приложения.* Санкт-Петербург: Тип-фия Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. С. 12.

² Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 гг.). Харьков: Паровая типография и литография «М. Зильберберг», 1893–1898. С. 752, 870, 1013. (1204 с.).

На поч. XIX ст. першим вітчизняним науково-педагогічним працівникам виплачувалися грошові надбавки. Так, постановою Міністерства народної освіти від 16 грудня 1805 р. «Про призначення квартирних грошей професорам і ад'юнктам Харківського університету», ученим встановлювалися щорічні грошові доплати: 500 руб. ас. – професорам, 200 руб. ас. – ад'юнктам. Це рішення було прийнято за клопотанням попечителя Харківського навчального округу графа Потоцького, з огляду на суттєве зростання у Харкові цін за винайм житла³. Отримуючи ці кошти, професори й викладачі мали змогу орендувати житло. А деяким ученим університети надавали казенні квартири, які нерідко розташовувалися безпосередньо в університетських приміщеннях.

Однак чимало тогочасних професорів, окрім науково-педагогічної роботи в університетах, працювали за сумісництвом в інших державних та приватних навчальних закладах імперії: в інститутах, ліцеях, гімназіях, школах, училищах; виконували обов'язки директорів, інспекторів, попечителів і візитаторів навчальних закладів; викладали та займалися репетиторством. З січня 1817 р. постановою «Про дозвіл професорам і учителям викладати навчальні предмети у різних класах і місцях»⁴ Міністерство народної освіти офіційно дозволило професорам і викладачам університетів працювати за сумісництвом у підпорядкованих міністерству навчальних закладах імперії. Метою такого рішення було як піклування про покращення матеріального становища працівників освіти й науки, так і турбота про заповнення великої кількості вакантних викладацьких посад у вищих, середніх і початкових навчальних закладах країни. Отже, заробітна плата професорсько-викладацьких кадрів університетів Російської імперії (у тому числі й Харківського) у першому десятилітті XIX ст. вважалася цілком достатньою, особливо порівняно з платнею інших державних службовців, наприклад, учителів гімназій та училищ, які отримували від 150 до 750 руб. ас. на рік. Але у зв'язку з погіршенням міжнародної ситуації і запровадженням Наполеоном I континентальної блокади Великобританії, ціни на предмети першої необхідності зросли у декілька разів і жити на наявні оклади викладачам університетів стало важко. Відтак у 1810 р. з'явилось перше клопотання професорів Харківського університету про підвищення їх грошового утримання⁵.

Не зважаючи на постійне здорожчання життя, державне утримання професорсько-викладацького складу університетів Російської імперії протягом першої третини XIX ст. залишалося на попередньому рівні. Це негативно позначилось на матеріальному становищі працівників вищих навчальних закладів. Особливо негативно така ситуація позначилася на університетах Наддніпрянщини. Професори і викладачі університетів Києва і Харкова мали нижчі посадові оклади, ніж їхні колеги в Москві й Санкт-Петербурзі, оскільки столичні університети мали вищий статус. Водночас українські міста за вартістю квартир та предметів першої необхідності майже не поступалися столицям. Знецінення паперових грошей в імперії серйозно позначилося на добробуті науково-педагогічних кадрів. Тим більше, що останні в силу свого становища повинні були купувати товари іноземного походження (книги, інструменти тощо). Основні статті витрат професорських родин складалі: харчування, одяг, винайм житла й прислуги, навчання дітей, книги, ліки та інші витрати, необхідні для підтримання власного соціального статусу. Тому не дивно, що фінансова скрута змушувала чималу кількість університетських професорів і викладачів поєднувати роботу в університеті з викладанням в інших навчальних закладах та з державною службою. Наприклад, професор богослів'я Харківського університету Зімін викладав додатково у Харківському інституті шляхетних дівчат⁶, а викладач Протопопов був інспектором класів у цьому інституті⁷. Учитель малювання Харківського університету німець Я. Матес давав приватні уроки, встановивши таксу за повний курс навчання – 150 руб. з особи⁸. Професор Х. Куницький викладав у Харківському духовному колегіумі⁹.

Але іноді таке поєднання посад призводило до негативних наслідків. Так, надмірне захоплення деяких професорів медичних факультетів приватною практикою, яке пояснювалося браком лікарів навіть в університетських містах, відчутно перешкоджало викладан-

³ Там само. С. 752, 870, 1013.

⁴ О дозволеніи профессорам и учителям преподавать учебные предметы в разных классах и местах [3 января 1817 г.]. *Сборник постановлений...* Т. 1. Стб. 875–878.

⁵ Доклад комиссии, избранной Советом императорского Харьковского университета для ответа на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении Устава 1884 г. Харьков: Типо-литография «М. Зильберберг и сыновья», 1901. С. 49. (133 с.).

⁶ О назначении квартирных денег профессорам и адьюнктам Харьковского университета [16 декабря 1805 г.]. *Сборник постановлений...* Т. 1. Стб. 382–383.

⁷ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип-я Адольфа Дарре, 1908. С. 4.

⁸ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 3. С. 789.

⁹ Историко-филологический факультет Харьковского университета... С. 161.

ню й призводило до різних зловживань¹⁰. У перше десятиліття Харківський університет змушений був запрошувати до себе викладачів з-за кордону. Факти показують, що до Харкова переїхало кілька осіб, які займали професорські посади в провідних університетах Західної Європи¹¹. Їх приваблювала насамперед можливість покращити своє матеріальне й фінансове становище. Так, православний серб з Австрійської імперії, випускник Геттінгенського університету, фізик А. Стойкович став першим іноземцем, обраним на посаду ректора Харківського університету¹².

Не відставали від іноземних учених у прагненні покращити своє матеріальне становище завдяки стороннім прибуткам і деякі вітчизняні науково-педагогічні працівники. Відомо, що ординарний професор російської словесності Харківського університету В.О. Якимов, придбавши в середині XIX ст. будинок у Харкові, відкрив у ньому комерційне училище для дітей купців¹³. Також Якимов декілька років утримував чоловічий пансіон¹⁴. Був власником приватного чоловічого пансіону в Харкові й ординарний професор військових наук М.К. Робуш. Його навчальний заклад користувався правами гімназії й мав репутацію одного з найкращих у місті. У 1823 р. в ньому було 52 учня¹⁵.

Не дивлячись на постійні звернення учених, розміри окладів науково-педагогічних кадрів університетів Російської імперії були суттєво підвищені лише у 30-х рр. XIX ст., після видання чергових університетських статутів. Так, у Статуті Київського університету 1842 р. його викладачам були встановлені такі оклади: ординарні професори отримували по 4000 руб. ас. платні й 500 руб. ас. квартирних на рік, екстраординарні професори – відповідно по 3000 і 400 руб., професори богослів'я й церковного права та ад'юнкти – по 2000 і 300 руб., лектори іноземних мов – по 1700 і 300 руб., учитель малювання – 1200 руб., учителі мистецтв – по 1000 руб. платні. Як і в попередні роки, деякі викладачі за виконання посадових обов'язків в університетах отримували грошові надбавки. Так, професору, який обіймав посаду ректора, призначалася додаткова платня розміром 1000 руб. у рік, деканам – по 500 руб.¹⁶, членам училищного комітету – по 360 руб. Для інших університетів Російської імперії нові професорські оклади були встановлені у загальноуніверситетському Статуті 1835 р. Розміри платні працівникам Харківського університету практично збігалися з сумами, встановленими для викладачів Київського університету. Але деякі з окладів дещо різнилися. Наприклад, лектори іноземних мов та учитель малювання отримували по 1600 руб. ас. річних¹⁷. Як видно, розміри окладів професорів, ад'юнктів та учителів були підвищені, порівняно зі встановленими Статутом 1804 р., приблизно вдвічі, а лекторів іноземних мов – більше ніж у 3 рази.

Від 1842 р. розміри грошового утримання науково-педагогічних кадрів Київського університету були трохи підвищені. За штатами виданого того року нового Статуту, ординарним професорам цього вишу призначалися річні посадові оклади в розмірі 1200 руб. сріблом та квартирні сумою у 150 руб. ср. Оскільки 1 карбованець сріблом дорівнював 3,5 руб. асигнаціями, то означена сума в асигнаційному еквіваленті складала 4200 руб. окладу й 525 руб. квартирних. Професори богослів'я в матеріальному забезпеченні дорівнювали екстраординарним професорам. Їхні річні оклади становили 860 руб. ср., а квартирні – 120 руб. ср. (3010 та 420 крб. ас.), ад'юнктам призначалися 600 руб. ср. окладу й 90 руб. ср. квартирних щорічно (2100 та 315 руб. ас.), лекторам іноземних мов – відповідно по 500 і 90 руб. ср. (1750 та 315 руб. ас.), учителям мистецтв – по 500 руб. ср. (1750 руб. ас.).

Наведені цифри доводять, що суттєвим було підвищення грошового утримання молодшого викладацького складу – лекторів іноземних мов, учителів мистецтв та професорів богослів'я. Натомість підвищення платні екстраординарним професорам та ад'юнктам було мізерним. Збільшилися й грошові надбавки професорам і викладачам, які виконували

¹⁰ Ильинский А.И. За полстолетия (1841–1892): Воспоминания о пережитом. *Русская старина*. 1894. Апрель. № 4. С. 8, 3–35.

¹¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Харьков: Тип-я Адольфа Дарре, 1906. С. 48.

¹² Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 р. / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. Харків: Фоліо, 2004. С. 71.

¹³ Историко-филологический факультет Харьковского университета... С. 74.

¹⁴ Де-Пуле М.Ф. Харьковский университет и Д.И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Кн. 1. Январь. С. 97, 75–115.

¹⁵ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип-я фирмы «Адольфа Дарре», 1908. С. 242.

¹⁶ Штат университета св. Владимира [25 декабря 1833 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). Штаты и приложения*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 1 (1825–1839). С. 16–17.

¹⁷ К уставу императорского университета св. Владимира [9 июня 1842 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). Штаты и приложения*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). С. 18–19.

різні обов'язки, пов'язані з університетським правлінням. Так, професор, який обіймав посаду ректора, отримував 300 руб. ср. додаткової платні на рік (1050 руб. ас.), а за посаду декана доплачували 150 руб. ср. (525 руб. ас.)¹⁸.

Науково-педагогічним працівникам виплачувалися грошові винагороди та премії за сумлінне виконання службових обов'язків, виконання додаткових робіт і високі наукові досягнення. Так, професор фізіології Київського університету Е.Е. Мірам протягом своєї служби в ньому отримав такі грошові винагороди: за виготовлення препаратів для кабінету порівняльної анатомії 200 руб. ас. у 1834 р.; за роботи по облаштуванню зоологічного кабінету 400 руб. у 1838 р.; за викладання зоології 300 руб. у 1843 р.; матеріальну допомогу 600 крб. у 1851 р.¹⁹ Професор терапевтичної клініки Київського університету Ф.С. Цициурін у 1846 р. отримав грошову премію розміром 900 руб.²⁰

Іншим професорам медичного факультету університету св. Володимира В. Караваєву й О. Вальтеру було додатково виплачено по 100 руб. за проведення практичних занять зі студентами й викладання інших дисциплін. Великі грошові винагороди й премії в різні роки отримували професори Київського й Харківського університету І.Я. Нейкірх, Слободзинський, Талізін, Траутфеттер, Чехович, Феофілаков²¹, М.М. Паки де Совіні²², Г.С. Риндовський²³ та інші. Як правило, кошти на доплати викладачам виділялися з університетського фонду, який поповнювався грошами, сплаченими за навчання своєкоштовними студентами. Але й із цих виплат утримувалися своєрідні податки. Наприклад, у середині 1850-х рр. із грошових премій професорам утримувалося 10% на лікування солдатів, поранених під час Кримської війни²⁴. Порівнюючи наведені дані, можна констатувати, що грошове утримання науково-педагогічних працівників Київського університету св. Володимира протягом перших двадцяти років його існування перевищувало платню їх колег із інших університетів Російської імперії (у тому числі й Харківського). Але зі зростанням цін на основні продукти харчування й товари першої необхідності, внаслідок загального економічного занепаду імперії після Кримської війни, матеріальне становище викладачів погіршилося. У пропозиціях до проекту нового Статуту Рада Київського університету зауважувала, що головною причиною ускладнень при заповненні професорських вакансій було недостатнє грошове утримання науково-педагогічних працівників. До того ж посадові обов'язки професорів постійно розширювались, а заробітна плата залишалась незмінною. Так, за Статутом Київського університету 1842 р. Раді університету та адміністрації було надано право вимагати, щоб кожен професор займався викладанням 8 годин на тиждень. При цьому їх фінансовий стан не змінювався.

За Статутом 1833 р. професор у Києві отримував близько 1300 руб. ср., стільки ж нараховувалося за загальним Статутом 1835 р. професорам інших провінційних університетів. За новим Статутом Київського університету 1842 р. ординарним професорам призначалось 1350 руб. ср., тобто майже та само сума, що вони отримували раніше. Але після відкриття університету св. Володимира минуло вже майже 10 років, і за цей час населення Києва, саме завдяки університету, збільшилося, відповідно зросли й ціни. За твердженням історика й професора права Київського університету М.Ф. Володимирського-Буданова, із прийняттям нового Статуту матеріальне становище київських професорів лише погіршилось²⁵. Викладачі Київського університету неодноразово зверталися до різних інстанцій. Вчена Рада навіть надіслала до Міністерства народної освіти лист із проханням переглянути розміри заробітних плат викладачів. У зверненні висловлювалась думка про необхідність зрівняти оклади професорів університету св. Володимира й Московського університету. Мотивували вони своє прохання тим, що вартість життя в Києві не нижча за столичні міста, а за деякими статтями споживання в Києві потрібно було платити навіть більше, ніж у Санкт-Петербурзі чи Москві. Рада зауважувала, що більшість професорів і викладачів університету св. Володимира є неодруженими через неможливість при чинних заробітках належно утримувати дружину й дітей, а також завести власне домогосподарство²⁶.

¹⁸ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4757. Арк. 85–90.

¹⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884). Киев: Тип-я императорского университета св. Владимира, 1884. С. 440.

²⁰ Там само. С. 731.

²¹ Там само. С. 480, 616, 639, 657, 734, 804.

²² Историко-филологический факультет Харьковского университета... С. 350.

²³ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1905–1906. С. 97.

²⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 393. Спр. 52. Арк. 1–13.

²⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. Т. 1. *Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича*. Киев: Тип-я императорского университета св. Владимира, 1884. С. 304–305.

²⁶ Там само. С. 314.

Така політика влади щодо вищої освіти призвела до запусіння кафедр, чималої кількості вакантних посад, що дуже серйозно перешкоджало ефективній організації навчального процесу. Недостатнє матеріальне забезпечення на основному місці роботи змушувало багатьох професорів поєднувати викладання в університеті з працею в інших навчальних закладах²⁷. Що стосується роботи позаштатних викладачів, то вона оплачувалася зі спеціальних коштів університетів або взагалі не оплачувалася. Так, богослов Г. Крамарев за виконання функцій настоятеля церкви Київського університету отримував щорічно 200 руб.²⁸ Професор православного богослів'я Н.А. Фаворов, як і його попередник І.М. Скворцов, окрім викладання в університеті св. Володимира, читав свій предмет у Київській духовній академії і Фундуклеївській жіночій гімназії, а також був членом Київської духовної консисторії і цензором кількох установ. Професор римсько-католицького богослів'я Ф. П. Добшевич був не тільки настоятелем каплиці Київського університету, а ще й служив каноніком капітули кафедрального костелу в Житомирі.

Чимало професорів і викладачів університету св. Володимира викладали в Київському інституті шляхетних дівчат: професор російської історії В.Ф. Домбровський, професори фізики Е.А. Кнорр і Чехович, професор поліції права М.Х. Бунге, професор історії і теорії мистецтв Павлов, професор юридичної енциклопедії Ренненкампф, професор російської словесності Селін, професори ботаніки Рогович і Траутфеттер, професор богослів'я І.М. Скворцов, професор всесвітньої історії Ставровський, професор сільського господарства й лісоводства Ходецький, професор політичної економії й статистики Цехановецький, професор слов'янської історії й літератури Яроцький, професор мінералогії й геології Феофілактів, ад'юнкт грецької і римської словесності Страшкевич, ад'юнкт російської словесності Линниченко, прозектор анатомії С. К. Багенський та інші. Також деякі київські професори працювали в Інституті шляхетних дівчат на адміністративних посадах. Так, Іванишев і Шульгін були в ньому інспекторами, а М.І. Козлов і Меринг – консультантами.

Паралельно з викладанням у Київському університеті професор римської словесності й старожитностей О.К. Деллен протягом п'яти років обіймав посаду директора 1-ї Київської гімназії, а О.М. Тихомандрицький, Павлов, Плансон, лектори Лідль і А.А. Борель викладали в ній. Професор права С.І. Богородський виконував обов'язки директора 2-ї Київської гімназії й училищ Київської губернії. С.С. Гогоцький і Линниченко викладали в училищі графині Левашової, а Л.К. Горецький і Слободзинський були лікарями в цьому навчальному закладі. У Київському кадетському корпусі працювали: Незабитовський, Селін, Рогович, Ставровський, Чугаєвич, С.С. Гогоцький, Линниченко, Цехановецький, лектор А.А. Борель, учений аптекар зі званням ад'юнкта М.М. Неезе – викладачами, а Лазаревич – старшим лікарем. Орнатський (безоплатно) і Федотов-Чеховський викладали в Київській школі землемірів, а І.Я. Нейкірх – у приватному чоловічому пансіоні. О.М. Новицький, С.С. Гогоцький, А.А. Федотов-Чеховський і професор права С.І. Богородський були членами Київського цензурного комітету²⁹.

Майже всі викладачі-медики Київського університету працювали ординаторами в лікарнях і шпиталях. Так, професор Вальтер займав посаду ординатора-хірурга, а Шимановський – лікаря-консультанта в Кирилівській лікарні. Професори Алфер'єв, Гюббенет, Курдюмов і М.І. Козлов були ординаторами, а Шимановський – лікарем-консультантом у Київському військовому шпиталі. Також Курдюмов і Ергардт завідували відділеннями при цьому медичному закладі. Прозектор анатомії С.К. Багенський працював лікарем при Київській губернській гімназії, а у 1847–1848 рр. завідував холерними лікарнями в Києві. Професор терапії Ф. Меринг був одним із найкращих лікарів-практиків Києва³⁰. Професор кафедри акушерства, жіночих і дитячих хвороб О. Матвеев завдяки своїй багаторічній успішній практичній діяльності прославився як відомий лікар на теренах України. Майже всі перші професори медичного факультету Харківського університету займалися приватною практикою: Дрейсиг (який вважався найкращим тогочасним терапевтом Харкова), Пільгер, Шумлянський, Калькау, Делявін, Каменський, Книгін та інші³¹.

Проблема сумісництва та виконання інших обов'язків зацікавила міністра народної освіти С.С. Уварова. У грудні 1838 р. він наказав, щоб професори й викладачі в університетах та інших вищих навчальних закладах «не займали надалі жодних посад в інших установах» без його згоди. Він мотивував своє рішення тим, що сумісництво могло пере-

²⁷ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. Москва: Наука, 1985. С. 55.

²⁸ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. Москва: НИИ ВО, 1995. С. 80.

²⁹ Биографический словарь... С. 32, 77, 184, 262, 372, 534, 564, 567, 592, 606–607, 620, 627, 658, 704, 732, 735, 790, 802.

³⁰ Там само. С. 211, 271, 406, 766.

³¹ Харківський національний університет... С. 40.

шкоджати належному виконанню професійних обов'язків за основним місцем роботи³². Але найбільш відомим ученим із доброю репутацією такий дозвіл неодмінно надавався. Надмірне захоплення деяких професорів роботою за сумісництвом та приватною практикою, справді, завалою якісному виконанню їх безпосередніх професійних обов'язків щодо викладання в університетах. Деякі університетські викладачі займалися комерційною діяльністю. Так, ад'юнкта права університету св. Володимира І.М. Вигуру відволікали від навчального процесу справи Київського комерційного банку, в якому він був юридичним консультантом. А в 1855 р., під час хвороби керівника банку, Вигурі навіть було довірено управління цією кредитно-фінансовою установою³³.

Професор права, в майбутньому міністр фінансів і очільник царського уряду М.Х. Бунге ще під час викладання в Київському університеті був успішним банкіром і засновником міської біржі. Недарма цього видатного ученого й державного діяча згодом нарекли «творцем російського капіталізму». Професор цивільного права Г.І. Ейсман був власником цегляного заводу на річці Либідь, а також певний час – міським головою. Професор права М.К. Ренненкампф разом із професором Ф.Ф. Мерінгом заснували Товариство голчаних заводів.

Професор Ф.Ф. Ергарт відкрив взуттєву артіль. А учений аптекар Київського університету М.М. Несзе першим у Києві розпочав торгівлю фармацевтичними товарами³⁴. Чимало професорів Харківського університету придбали в місті кам'яні будинки. За свідченням М.І. Костомарова, який і сам під час навчання у Харкові мешкав на квартирі одного з професорів, пансіонерство практикували майже усі викладачі, які мали власне житло й могли дозволити собі розміщувати у вільних кімнатах студентів. Так, професор Т.Ф. Степанов став брати до свого дому пансіонерів вже на третій рік після початку роботи в Харківському університеті, отримуючи від кожного з них щороку в середньому 1500 руб.³⁵

У період реформ імператора Олександра II, у 1863 р. був виданий новий загальноуніверситетський Статут. У процесі його вироблення жваво обговорювалося й питання матеріального забезпечення професорсько-викладацьких кадрів університетів. Превалювала думка про необхідність суттєвого підвищення грошового утримання працівників вищих навчальних закладів. Це бажання мотивувалося відчутним зростанням цін на життя та зменшенням купівельної спроможності рубля. Так, відомий російський економіст, професор Горлов склав 1862 р. приблизний розрахунок мінімальних витрат невеликої професорської родини. Зазначимо, що сума, яка складала 2932 руб. 50 коп. ср., була підрахована за умов, що в такій родині не будуть хворіти, приймати гостей, утримувати дачу, подорожувати, їздити на курортній відпочинку тощо. Для поміркованого задоволення необхідних потреб, на думку Горлова, професором потрібно було збільшити річний бюджет до 4000 руб. ср., а при 5000 руб. ср. життя професора могло б стати цілком прийнятним в усіх сенсах³⁶.

Розрахунки ад'юнкта В. Патканова, що були зроблені на початку 1860-х рр., показують приблизні суми річних грошових витрат учених університетів Російської імперії. Наведені цифри доводять, що більшість витрат науково-педагогічних працівників, як і в попередні роки, становила оплата за харчування й житло, наймання прислуги, виховання та навчання дітей, придбання ліків, наукової й художньої літератури тощо. За підрахунками радянського історика П.А. Зайончковського, у сер. 1860-х рр. від 25% до 30% окладу вітчизняного університетського професора витрачалося на їжу. Утримання житла обходилося йому від 15% до 20%; купівля одягу – від 10% до 12%; побутові й фізіологічні потреби, послуги лікаря – від 6% до 8%; а задоволення культурних і духовних потреб – від 5% до 7%³⁷. Але слід зауважити, що це наведені витрати лише самого професора, а якщо він ще й мав власну родину, то на її утримання необхідно було витратити набагато більше грошей. Попри означені пропозиції, розмір грошового утримання професорсько-викладацьких кадрів за штатами Статуту 1863 р. хоч і був підвищений майже вдвічі, але не вповні відповідав бажанням та очікуванням університетських працівників. В умовах здійснення економічних реформ ординарним професорам Харківського й Київського університетів призначалися на рік: оклад – 2400 руб. ср., квартирні – 300 руб. ср., а також нова грошова

³² Циркулярное предложение о том, чтобы профессора и прочие преподаватели не принимали никаких должностей по другим ведомствам без разрешения начальств [23 декабря 1838 г.]. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1835–1849)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1866. Т. 2. Стб. 358–359.

³³ Биографический словарь... С. 110.

³⁴ Там само. С. 468.

³⁵ Багалей Д.И. Опыт истории... Т. 2 (1815–1835 гг.). С. 796.

³⁶ Доклад комиссии... С. 50–51.

³⁷ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. С. 81.

надбавка, так звані «столові», у розмірі 300 руб. ср. Отже, сумарна заробітна плата складала 3000 крб. ср. (або 10500 руб. старими асигнаціями).

Професори богослів'я зрівнялися за своїм матеріальним статусом із ординарними професорами й отримували також щорічну заробітну плату в розмірі 3000 руб. ср. Екстраординарні професори отримували оклад 1600 руб. ср., а також по 200 руб. ср. квартирних і столових (загальна сума – 2000 руб. ср. або 7000 руб. ас.), у доцентів, які прийшли на зміну ад'юнктам, оклад складав 900 руб. ср., квартирні та столові – по 150 руб. ср. (сумарно – 1200 крб. ср. чи 4200 крб. ас.), лекторам іноземних мов призначалося по 800 крб. ср. окладу та по 100 крб. ср. квартирних і столових (у сумі 1000 крб. ср. або 3500 крб. ас.)³⁸.

Відповідно зросли і грошові надбавки за виконання адміністративних посадових обов'язків в університетах. Так, ректору призначалося 1500 руб. ср. додаткової платні (що складало 5250 руб. ас.), проректору – 1000 руб. ср. (3500 руб. ас.), деканам – по 600 руб. ср. (2100 руб. ас.)³⁹, членам екзаменаційного комітету та секретарям факультетів – по 300 руб. ср. (1050 руб. ас.). Статутом 1863 р. також була закріплена в структурі університетів позаштатна посада приват-доцента. Платня цим викладачам виділялася не з державного бюджету, а зі «спеціальних коштів» університетів, які збиралися у вигляді оплати своєкостними студентами за відвідування лекцій.

Значно меншим було грошове утримання професорських стипендіатів (аналогів сучасних аспірантів). Молоді люди, які готувалися до здобуття наукових ступенів і планували присвятити себе служінню освіті й науці, не належали до осіб, яких вповні забезпечувала держава. На поч. XIX ст., за встановленими Статутом 1804 р. штатами, їм призначалося річне грошове утримання в розмірі 300 руб. ас.⁴⁰ До кінця століття, зважаючи на суттєве подорожчання життя в імперії, воно збільшилося ненабагато – до 600 руб. ср. (2100 руб. ас.) річних для тих, хто залишався у вітчизняних університетах, і 1200 руб. ср. (4200 руб. ас.) – для відряджених на навчання за кордон. Але й ця невелика стипендія була недоступна більшості пошукачів наукових ступенів та університетських посад. Так, у сер. XIX ст. її отримували менше ніж 50% усіх тих, хто готувався при університетах до подальшої науково-педагогічної діяльності⁴¹. Висновки університетських комісій свідчать про нерозв'язання імперським урядом проблеми належного матеріального забезпечення молодих учених. Важливе значення для з'ясування того, в якому матеріальному становищі були професорсько-викладацькі кадри, має аналіз їх соціального забезпечення після завершення професійної кар'єри. Система нарахування пенсій науково-педагогічним працівникам вітчизняних університетів була встановлена від початку існування цих навчальних закладів. Як було вказано у вірчій грамоті відкритого 1805 р. Харківського університету, кожний професор, ад'юнкт чи лектор, який прослужив в університеті не менше 5 років і залишив роботу в цьому навчальному закладі, мав право на отримання пенсії. Професор чи ад'юнкт, який пропрацював у галузі освіти не менше 25 років, отримував звання заслуженого і при виході на відпочинок йому призначалася пенсія в розмірі повного посадового окладу, який він отримував протягом останнього року роботи в університеті. Виплачувалися ці пенсії до кінця життя поза відносно до того, жив відставний учений в Російській імперії чи за кордоном⁴².

Тим науково-педагогічним працівникам, які прослужили в закладах Міністерства народної освіти менше ніж 25 років, призначалися пенсії в розмірі половини останнього річного посадового окладу або менше в залежності від терміну служби та посади. У випадку важкої хвороби професора чи викладача, у результаті якої він не міг більше займатися викладацькою і науковою роботою, йому також призначалася пенсія в розмірі половини річного окладу.

Також законом були передбачені грошові виплати сім'ям померлих в період роботи в університеті учених. Їх розміри визначались в залежності від терміну служби ученого у закладах Міністерства народної освіти та його посади. Виплачувалися вони вдовам і дітям учених (до досягнення повноліття) як у формі одноразової допомоги, так і регулярних щорічних виплат. Так, вдова першого ректора Харківського університету І.С. Рижського піс-

³⁸ Штаты императорских российских университетов [18 июня 1863 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864). Штаты и приложения.* Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. С. 66–70.

³⁹ Там само. С. 67–68.

⁴⁰ Общий устав императорских российских университетов [18 июня 1863 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864).* Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 924, 943.

⁴¹ Штаты императорских университетов: Московского, Харьковского и Казанского [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825).* Штаты и приложения. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. С. 12.

⁴² Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I: 1825–1855 гг. Киев: Тип-я университета св. Владимира, 1896. С. 95.

ля його смерті в 1811 р. отримала для себе та малолітнього сина по 2000 руб. ас. одноразової допомоги й по 400 руб. ас. щорічних виплат, тобто 1/5 річного жалування чоловіка, оскільки він не відслужив 25 років⁴³. Кошти на виплати пенсій і грошових допомог виділялися з пенсійного фонду, який був утворений у кожному імператорському університеті. Протягом XIX ст. система пенсійного забезпечення науково-педагогічних кадрів університетів неодноразово коригувалася, деталізувалася та оптимізувалася, але викладені вище основні її принципи залишалися незмінними. Так, з 18 листопада 1836 р., за виданим Міністерством народної освіти «Положенням про набуття чинів та про призначення пенсій і одноразових допомог за навчальною частиною Міністерства народної освіти», особам, які займалися викладацькою діяльністю, встановлювалися такі розміри пенсій: пропрацювавший бездоганно від 25 до 30 років професор отримував пенсію в розмірі повного останнього окладу свого жалування; від 20 до 25 років – дві третини окладу; від 15 до 20 років – третину окладу; від 10 до 15 років – одноразову допомогу у розмірі повного річного окладу. До того ж за кожні наступні 5 років вислуги особі, яка вже відслужила 25-річний термін, додатково нараховувалася ще 1/5 частина від розміру пенсії, яка виплачувалася їй на той час. Лише з 1832 р. почало діяти правило, згідно з яким заслуженим професорам, котрі продовжували працювати в університетах, одночасно виплачувалися як посадовий оклад, так і пенсія. Звання заслуженого професора присуджувалося тим ученим, які перебували на посадах ординарного чи екстраординарного професора й сумарно прослужили 25 років у галузі університетської освіти.

Усі інші професори й викладачі мали право на отримання пенсії лише після закінчення служби в університеті, а до того часу їм виплачувалося лише жалування в розмірі посадового окладу. Про це йшлося в постанові Міністерства народної освіти від 9 листопада 1832 р. «Про правила отримання чиновниками пенсій за вислугу років»⁴⁴. А з 9 квітня 1845 р. постановою Міністерства народної освіти «Про пояснення правил про пенсії за навчальною частиною» право одночасної виплати жалування й пенсії з надбавками за кожні наступні 5 років служби отримували вже не тільки заслужені професори, які працювали, а й усі інші науково-педагогічні кадри (ад'юнкти, доценти й лектори), які мали вислугу 25 років і залишалися на службі в університеті⁴⁵. Під час апогею політичної реакції в імперії Микола I заборонив виплату пенсій всім викладачам, які працювали, але після приходу до влади ліберально налаштованого Олександра II такі виплати поновилися⁴⁶. На сер. XIX ст. у порівнянні з іншими верствами населення науково-педагогічні кадри університетів вважалися досить заможною категорією. Так, відомий український письменник, історик, етнограф і мандрівник Г.П. Данилевський свідчив, що, наприклад, жалування учителя і охоронця в приходському училищі одного з повітових центрів Харківської губернії у 1850-х рр. складало відповідно лише 5 і 6 крб. ср. на місяць⁴⁷.

Рівень матеріального добробуту науково-педагогічних працівників не завжди визначався розмірами університетського жалування. Як зазначалося вище, чимало професорів викладали за сумісництвом або були директорами, попечителями чи інспекторами в інших вищих і середніх навчальних закладах імперії, займалися публіцистичною діяльністю в редакціях журналів і газет, працювали в цензурних комітетах, клініках і шпиталях, давали приватні уроки (медики займалися приватною практикою), займали посади мирових суддів, були членами або членами-кореспондентами наукових академій і товариств⁴⁸.

Певним додатковим джерелом фінансових надходжень для науково-педагогічних кадрів були публікації їхніх наукових праць в університетських періодичних друкованих органах – наукових записках, вісниках, відомостях тощо. Як правило, отримані за реалізовані примірники кошти перераховувалися на користь авторів без відшкодування ними витрат університетам⁴⁹.

⁴³ Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР (XVIII в. – 1957 г.). Москва: Советская наука, 1958. С. 57.

⁴⁴ Утвердительные грамоты императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 258, 254–261.

⁴⁵ О пояснении правил о пенсиях по учебной части [9 апреля 1845 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Стб. 490.

⁴⁶ О восстановлении права на получение пенсий на службе сверх жалования служащим в учебных должностях [5 апреля 1855 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 3–17.

⁴⁷ Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования Г.П. Данилевского. Харьков: Изд-е Заленского и Любарского. 1866. С. 335.

⁴⁸ Киев и университет св. Владимира... С. 95.

⁴⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета... С. 465.

Деякі учені дворянського походження володіли спадковими родовими маєтками. Наприклад, у др. пол. XIX ст. в Харківському університеті серед викладачів налічувалося чотири великих землевласника, а в Київському таких було сім⁵⁰. Декому з викладачів діставалися значні статки від власних дружин, померлих родичів тощо. Мільйонними капіталами володіли професори Київського університету Ф.Ф. Мерінг і О.П. Матвеев. Іноді можливість професорських родин забезпечували не тільки вони самі, а й їхні дружини. Так, дружина професора Харківського університету Делявіна утримувала найкращий в Харкові жіночий пансіон⁵¹. А дружина іншого харківського професора – Маурера, завдяки виготовленню модних речей навіть допомагала існувати йому самому після того, як він залишив службу в університеті⁵².

Чимало професорів, яким вдалося накопичити протягом життя чималі суми коштів, витрачали їх на благодійність. Наприклад, професор медичного факультету Харківського університету В.Г. Лашкевич заповів університетській клініці 20000 руб. і стільки ж нужденним студентам, учням ремісничого училища й жителям села, де він народився⁵³.

Всесвітньо відомий учений Д.І. Менделєєв стверджував, що кар'єра професора в Російській імперії не є привабливою ні в матеріальному, ні в правовому відношенні. «Потрібно, щоб учені жили в достатку, як ми це бачимо не лише в Англії чи Америці, але й навіть в порівняно незаможній Німеччині, якщо бажаємо, щоб до справи залучалися найкращі люди», – вважав він⁵⁴.

Отже, протягом дореформеної доби XIX ст. царський уряд фінансово не забезпечував належним чином науково-педагогічні кадри українських університетів. Проте, порівняно з іншими верствами населення (робітники, селяни, духівництво тощо) матеріальне становище працівників освіти й науки перебувало на пристойному рівні. Державна служба давала можливість професорсько-викладацькому складу університетів отримувати бажані чини та ранги. Професорська еліта мала можливість брати участь в діяльності вчених рад і правлінь університетів, роботі міністерств, державних комітетів тощо, отримувати додаткові оклади та високі пенсії. Але рядові науково-педагогічні працівники (особливо молоді учені) не були належним чином фінансово забезпечені. Порівняно невисоке матеріальне становище призводило до відтоку висококваліфікованих фахівців освіти й науки в інші галузі державної служби.

Позитивним явищем було запровадження державних і приватних стипендій для талановитої студентської молоді і осіб, які прагнули здобути наукові ступені та присвятити себе науково-педагогічній діяльності, на період підготовки ними дисертацій, навчання та стажування за кордоном і у вищих навчальних закладах Російської імперії. Проте розміри такої підтримки були недостатніми. Переважну більшість науково-педагогічної інтелігенції університетів Наддніпрянської України першої половини XIX ст. за рівнем матеріального становища можна було прирівняти до так званого «середнього класу» країн Західної Європи. Соціально-економічне становище професорсько-викладацьких кадрів загалом дозволяло їм належним чином виконувати свою соціальну функцію і професійні обов'язки – займатися педагогічною й науково-дослідною діяльністю, підтримувати зв'язки з європейською ученою спільнотою й брати участь у громадському житті й культурно-просвітницькій роботі.

Втім постійна залежність від державного фінансування, приналежність до станово-чиновницької бюрократії зумовлювали певну консервативність працівників науково-освітньої галузі. Враховуючи рівень їх соціального статусу в суспільстві, можна зрозуміти висновки професорських комісій про недостатнє фінансування наукових і освітніх закладів імперії в цілому та їх науково-педагогічних кадрів. З огляду на постійне подорожчання життя й інфляційні процеси в імперії, підвищення посадових окладів професорів і викладачів не призводило до покращення їхнього добробуту. Відтак професори змушені були вдаватися до сторонніх занять на шкоду своїй університетській діяльності, яку вони поєднували з викладанням за сумісництвом в інших вищих і середніх навчальних закладах та виконанням обов'язків директорів, інспекторів і попечителів у них. Учені-медики шукали роботи в лікарнях і шпиталях, а також займалися лікарською практикою. Дехто давав уроки в приватних домах, інші прагнули працювати в цензурних комітетах. Відтак можна стверджувати, що хронічна недоукомплектованість університетських посад протягом всієї

⁵⁰ Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 г. Москва: Наука, 1976. С. 186.

⁵¹ Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 гг. *Русская старина*. 1907. Август. № 8. С. 377.

⁵² Маслійчук В.Л. Харківський університет 1838 р. в подорожніх записках Й.Г. Коля. *Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний зб.* Харків, 2002. Вип. 5. С. 98.

⁵³ Кононенко В.И. Ученик С.П. Боткина – В.Г. Лашкевич. *Врачебное дело*. 1954. № 6. С. 548.

⁵⁴ Соболев Е.В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград: Ленинградское отделение «Наука», 1983. С. 66–67.

дореформеної доби XIX ст. була викликана насамперед незадовільним фінансовим утриманням професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Із тієї самої причини чимало талановитих молодих учених віддавали перевагу державній чиновницькій службі перед науково-педагогічною кар'єрою. Недостатнє матеріальне забезпечення професорсько-викладацьких кадрів університетів разом із іншими напрямками науково-освітньої політики царського уряду обумовлювали постійне відставання Російської імперії, й Наддніпрянської України як її складової частини, у цій галузі від розвинених країн Європи.

References

Bakirov V., Dukhopelnykov V., Zaitsev B. ta in. (2004). Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V.N. Karazina za 200 r. [V.N. Karazin Kharkiv National University for 200 years]. 750 p. Harkiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, Україна, 01001).

Pylypenko Oleksandr – Doctor of Historical science, Professor of Human study department National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, Ukraine, 01001).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

SOCIAL-ECONOMIC SITUATION OF TEACHERS OF NADDNIPRYANKA UKRAINE UNIVERSITIES IN THE FIRST HALF OF THE XIX C.

The purpose of the investigation is to cover the material and financial situation, living conditions of national scientist of the pre-reform era of the XIX c.

Research methods were selected in accordance with the set goal on the basis of the principles of objectivism and scientificity. The method of analysis and deduction was mainly used to interpret archival sources. The scientific novelty of the work is closely related to the purpose, as it analyzes the printed and archival documents and sources that allow to establish important historical facts of the history of Ukraine in the XIX c. Conclusions. After the establishment of the Harkiv and Kyiv Imperial Universities, among other measures of the Ministry of Public Education in the matter of their effective functioning, the material support of scientific and pedagogical staff was of great importance. In comparison with other social strata of the Russian Empire, university professors belonged to the highest paid category of the population. They had the opportunity to support their families, servants, pay utilities or ride in a business trip abroad, and sometimes even to engage in charity.

Key words: university, scientific and pedagogical workers, material support, social economic situation, money.

Дата подання: 29 травня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 червня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Соціально-економічне становище викладачів університетів Наддніпрянської України у першій половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 87–96. DOI: 10.5281/zenodo.7186718.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2022). Sotsialno-ekonomichne stanovyshe vykladachiv universytetiv Naddnyprianskoi Ukrainy u pershii polovyni XIX st. [Social-economic situation of teachers of Naddnipyanka Ukraine universities in the first half of the 19th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 87–96. DOI: 10.5281/zenodo.7186718.

